

Розділ I

ДОКНЯЖІ ЧАСИ

СТАРОДАВНЄ ЖИТТЯ НА УКРАЇНІ

За старих часів на тих землях, які складають нинішню Україну, люди не знали хліборобства, а жили з скотарства. Розплоджували череди товару, косяки коней, отари овець. М'ясом та молоком годувалися, а з шкур робили одєжу та взуття.

Хат не робили, а жили в куренях. Курені складали з тичок та обгортали їх шкурами.

Жили вони великими сім'ями, навіть душ по сто, по двісті, бо діти, виростаючи, дружилися, але від батьків не відрізнялись. Порядкував у сім'ї найстаріший. Усе добро вважалось спільним.

На однім місці довго не стояли. Як тільки скотина випасала пашу, враз складали курені й все добро на вози та й рушали далі на кращу пашу.

Так завше й мандрували вони з краю до краю. Не знали своєї землі, не мали своєї батьківщини.

Розповісти й списати: З чого в старовину жили люди? — В`що вдягалися та взувалися? — В яких житлах жили? — Яким гуртом жили? — Хто порядкував у сім'ї? — Де вони жили? — Чи мали свою батьківщину?

Мандрівники на Україні. — Наша земля багата на пашу. Тимто сюди здавна сунулась сила всякого люду.

Хто був дужчий, той вигонив слабшого й осідав на його місце. Отак і перебували тут всякі мандрівники кільканадцять сот літ. По стародавніх книгах записано, що літ за сімсот до Різдва Христового на українських землях пасли свої череди скіфи. Скіфів вигнали сармати, а сарматів гунни. Аж за гуннами прийшли на наші землі предки наші слов'яни.

Розповісти й списати: Чи здавна живуть люди на нашій землі? — Через що намагались переходити? — Які саме народи перебували тут?

СЛОВ'ЯНИ

Карпати — гніздо слов'ян. Звідки прийшли слов'яни й коли саме, те невідомо. Гадають, що вони оселились вперше на Карпатах. Коли ж у Карпатах стало тісно, почали звідти розходи-

тись. Деякі сім'ї пішли на захід сонця, деякі — на південь, а інші — на схід сонця.

Ті, що пішли на захід, згодом розплодилися в великі племена поляків, чехів, словаків та кашубів. На півдні складалися з них племена сербів, болгар, хорватів та словінців.

Східні слов'яни. Слов'янські сім'ї, що йшли з Карпатів на схід сонця, оселялися на берегах Дністра, Бугу, Прип'яті, Дніпра, Дону та інших річок.

Оселялися вони тут поблизу річок, щоб було де скотину поїти, рибу ловити, звіра бити та легко переїхати з одного краю до іншого, бо тоді ж не то що залізниць, а навіть битих шляхів ніде не було й найкращою дорогою була річка.

Розселення. Оселялись слов'яни вільно, де хто хотів. Приходила сім'я слов'ян на берег річки, вибирала добре пасовисько, рубала ліс, будувала курені й осідала тут на хазяйство.

В іншій місці оселялася друга сім'я, а ще далі — третя й т. д.

Так і осаджувались слов'яни по всяких річках. Хто раніше рушив з Карпатів, той оселився ближче до гір, а хто пізніше, той аж ген-ген забрався на схід.

На нових місцях слов'янські сім'ї розмножувались.

Родина. Раніш отак було: як хто відділявся від батьків, той, шукаючи доброї паші, іноді так одіб'ється від них, що й забуде про свій рід. А тепер хоч хто й відокремлювався, то далеко від батьків не відходив, бо по берегах українських рік паші було доволі; отже він тут поблизу й оселявся. Через те всяку стару сім'ю помалу-малу обсідали кругом нові сім'ї, родина. І вже як траплялось яке лихо, то всі гуртом боронилися.

Кожною сім'єю порядкував свій старшина (найстарший серед сім'ї).

Віче. Як же діло стосувалося всього роду, то всі старшини збиралися на раду, що звалася «віче». Там вони обмірковували, що й як треба зробити, щоб усім гаразд жилося.

Племена. Сім'ї згодом розмножилися у великі племена. Усім племенам сусіди поприкладали прізвища.

Одних прозвали по найменню старшини, других — по місцевості, де вони оселилися, а інших — по будь-якій їхній прикметі.

Плем'я, що розселилось по дрегвистих берегах р. Прип'яті, прозвали «дреговичами»; те, що оселилося по лісистих берегах р.р. Тетерева та Горині — «деревлянами»; що жило по рівних полях Дніпра — «полянами»; на північ од полян — «кривичі» та «радимичі»; по Десні, Сеймі та Сулі — «сіверяни»; по Дністрові та Бугові — «угличі» та «тиверці»; за р. Случем — «дуліби» й т. ін.

Розповіді й списати. Звідки прийшли слов'яни? — Де вперше оселилися? — Де й які слов'янські народи витворилися? — Як складалися слов'янські родини? — Хто ними керував? — Що таке «віче»?

ЖИТТЯ СЛОВ'ЯН

Ловецтво. Жили слов'яни просто. Грамоти не знали й хазяйнувати добре не вміли. Жили з того, що плодили всяку худобу, ловили в річках рибу та били в лісах звіра. Тоді плодилися тури (дикі бики), олені, лосі, ведмеді, дикі кабани, барси, вовки, лисиці й інша звірина. По степах ловили й приручали диких коней.

Бджільництво. Кохалися в бджільництві. Наглядали по лісах за дуплами, де роїлися бджоли, й брали з них мед. Окрім того, тримали бджіл у вуликах коло хат, по садках.

Хліборобство. Пізніше слов'яни навчилися хліборобству. Вони сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес. Гречки, здається, не мали. Землю обробляли плугами, ралами, боронами, заступами (лопати, рискалі), сапами й т. ін.

Зерно мололи ручними жорнами, бо млинів робити не вміли.

Торгівля. До слов'ян приїздили по річках заморські купці й провадили з ними торгівлю.

Щобільше звикли слов'яни до хліборобства, то міцніше осідали на своїх землях. Тепер уже не рука їм була мандрувати з місця на місце: важко було тягати за собою все хазяйство (рала, плуги та врожаї збіжжя).

Перестали вже й по куренях жити, почали хати будувати.

Вбрання. Вбиралися слов'яни в білі полотняні сорочки та штани. Зверху надягали влітку свитки та киреї, а взимку ще й кожухи. Взувалися в чоботи, а літом у ременні постолі. Шапки носили смушеві й плетені брилі. Жінки, крім одержі, носили наміста з дукачами, в коси вплітали мідні, срібні та золоті кільця; на руки чіпляли всякі персні, а до вух — сережки. Персні та сережки носили й чоловіки. Заможні люди пишалися шовковою або золотоканою та грезетовою одержою, золотими гудзиками, золотокованими чересами (поясами) тощо; а бідніші носили тільки полотняну або вовняну одержу.

Розповісти й списати: З чого слов'яни жили? — Яких звірів ловили, били й приручали? — Як кохалися в бджільництві? — У кого навчилися хліборобству? — Що сіяли? — Чим обробляли землю? — З ким торгували? — Як од хліборобства змінилося життя слов'ян? — В що слов'яни вдягалися? — Чим і як прикрашалися?

СЛОВ'ЯНСЬКА ВІРА ТА ЗВИЧАЇ

Поганські боги. Слов'яни були поганської віри. Більше за все шанували світло й тепло. Вірили, що сонце найстарший бог. Звали його Сварог. Вірили, що у сонця є діти — всякі сили природи: грім, дощ, блискавка. Звали їх Сварожичами. Крім того, сонце звали «Даждь Бог», а грім — «Перуном». Вірили, що є

бог, який доглядає скотину. Звали його «Велес». Вірили слов'яни, що в кожній хаті є свій хатній бог — «домовик», у лісі — «лісовик», або «полісун», у воді — «водяник» та русалки.

Богомільні й молитви. Кожен молився сам за себе, сам і жертву богові давав. Ні храмів, ні священників (жерців) у них не було. Хто де хотів, там і молився. Молилися, наприклад, так: у жнива брав чоловік корець проса, підіймав до неба й казав: «господи, ти давав нам страву, дай нам її й тепер по достатку». Найбільше ставали на молитву по тихих місцях над водою, в лісах, в хащах, де найдужче відчувалась сила божа — краса природи.

Свята. У слов'ян були й свята, в які вони гуртом шанували своїх богів. Молилися їм, приносили жертви й величали своїми піснями, танцями та грищами.

Всі слов'янські свята були веселі.

а) **Коляда.** У грудні святкували вони коляду — народження бога сонця. Слов'яни вірили, що сонце щороку родиться нове. В особливих піснях, що звалися «колядками», вони й величали народження нового бога.

б) **Масниця.** На провесні святкували масницю — похорон зими. Робили з соломи опудало зими, вивозили його на санках у поле, танцювали навколо його, співали жартівливих пісень і палили його. Це мало визначати загибель зими.

в) **«Діди».** Коли сніги розтавали й наверх вибивалася зелена травиця, слов'яни святкували день «дідів». Збирались на гробках своїх родичів, пили там, їли, величали покійників і залишали їм на могилках всяку страву. Вони вірили, що покійники, проспавши цілу зиму, навесні прокидаються й після довгого сну дуже го-лодні.

г) **Веснянки.** Під час весняного рівнодення святкували веснянок. Дівчата завітчувались вінками, заплітали шума, танцювали й виспівували веснянкові пісні та гаївки.

г) **Купайло.** Серед літа молодь святкувала Купайло. Дівчата пускали вінки на воду, стрибали з парубками через багаття, величали Купайла в піснях. Вірили, що в ту ніч цвіте папороть, що з того дня деякі трави набирають цілющої сили.

Робили собі слов'яни й ідолів (постаті бога з каменя або дерева), але не багато.

Життя померлих. Вірили слов'яни, що померлі живуть на тім світі так само, як і на цім: їдять, п'ють, хазайнують, воюють і т. ін. Тим-то, ховаючи покійника, вони клали йому для вжитку на тім світі кращу одягу, зброю, їжу й т. ін.

Забивали навіть худобу та коней й клали поруч покійника, щоб і цим він там не журився. Не раз і безпорадна вдова вбивала себе над труною чоловіка, щоб вкупі з ним перейти на того-світне життя, щоб там не одружився з іншою.

Похорон. Арабський письменник, що подорожував за тих часів серед слов'ян, так описує похорон багатого купця: «Його вбрали в найкращу одягу, посадили в човен, розіпнули над ним намет, поклали коло нього його зброю, всяку їжу та питво. Спитали його невідьниць, чи не схоче яка вмерти разом з ним, щоб жити з ним і душами його родичів у гарнім золотім саду (цебто в раї). Одна згодилася. Її вбили й поклали вкупі з мерцем. Порубали на шматки двох коней, дві корови, собаку, півня, курку й це вкинули в човен до покійників. Далі все те підпалили, а коли воно згоріло, то насипали над ним високу могилу».

По других місцях небіжчиків просто палили, а попіл та недогарки збирали в гарнець та й закопували. Здебільше покійників закопували в землю, як і тепер.

Могили. Для багатих та значних копали глибоку яму, стіни її обмуровували й клали туди все добро для небіжчика, а зверху насипали високу могилу. На могилі справляли поминки («тризни»): пили, гуляли й впоряджали всякі грища.

Вчені люди розкопують тепер оті могили, розкидані скрізь по степах України, знаходять там всякі речі й по тих речах довідуються, як жили в старовину слов'яни.

Одруження. Жінок собі слов'яни брали по умові або купували, або викрадали, а після того сплачували за них батькам. І до цього часу zostались ще в весільних обрядах спомини стародавнього побуту.

Тепер на весіллі, як приходять молодий забирати молоду, то її родичі (звичайно малі хлопчики) стають на покуті й не пускають його до молодої, вимагаючи платні, а інші сідають верхи на лозинку та й ганяють тричі навколо хати, вимахуючи шаблею (дубцем яким). В той час дружки співають:

Припадь, припадь, Марусино, до столу:
Обступили боярчики довкола
Кіньми грають, двір рубають,
Шабельками витинають,
Марусини шукають.

Після того молодий платить хлопчикам якусь копійку, й вони пускають його сісти поруч з молодою.

Все це зосталося від стародавнього звичаю, коли молодий справді викрадав, одбивав або купував собі молоду.

Становище жінки. Багаті слов'яни мали й по дві жінки. Вони жінок своїх шанували й поважали, поводитися з ними чемно, як з господинями, а не наймичками. Жінки мали в сім'ї такі самі права, як і чоловіки.

Розповісти й списати. Якої віри були слов'яни? — Кого вважали за богів? — Де й які в них були боги? — Де слов'яни молилися й як? — Які

в них були свята? — Які свята zostалися до цього часу? — Чим сьогоднішня коляда й масниця відрізняються від стародавніх? — Як слов'яни ховали мерців? — Який вигляд тепер мають ті могили? — Хто їх розкопує й для чого? — Як слов'яни дружилися? — Які весільні обряди збереглися до цього часу? — По скільки жінок брали слов'яни? — Як вони ставилися до жінок? — Які права мали жінки?

СЛОВ'ЯНСЬКІ СУСІДИ

а) **Греки.** По той бік Чорного моря здавна жили греки. Держава їх в IX—X століттях була велика й могутня, а найбільшим городом був Царгород.

Царгород. Він славився на весь світ своєю красою та багатством. Греки були найосвіченішим народом того часу. Вони знали у майстерствах та мистецтві, були багаті й любили торгувати. Грецькі купці їздили по всьому світу. А де було зручно, то й осаджувалися там на життя цілими осадями (колоніями).

Колонії. Такі осаді літ за сімсот до Різдва Христового повстали й на нашому березі Чорного моря. На лимані Дністра виріс город Тирас, на лимані Дніпра — Ольвія, коло теперішнього Севастополя — Херсонес, на місці Керчі — Пантікапея й другі.

Хазяйство греків. Греки заводили в колоніях всяке господарство: сіяли хліб, садили виноград, ловили рибу. Окрім того вони плавали човнами по Дніпрові, Дністрові та Донові, вишукували слов'янські селища й розпочинали з ними торгівлю.

Торгівля. Греки продавали слов'янам вино, оливу, дорогі матерії та вбрання, золоті та срібні прикраси, дорогий розмальований грецький посуд та коштовну зброю, а собі купували зерно, шкури, мед, віск, а особливо людей — невільників.

Згодом і слов'яни навчилися їздити до греків не тільки в осаді (колонії), а навіть в самий Царгород. Зимом було нарубають в лісі над Дніпром силу дерева, нароблять човнів і спускають весною до Києва. Тут їм прироблюють керма та снасть.

Торгові переїзди. В червні до Києва з'їдуться купці з усієї околиці, навантажать човни добром, наймуть озброєну сторожу та й їдуть гуртом у дорогу. У Витичеві ще днів зо три постоять, щоб зібрались до гурту всі відсталі й рушають далі. Шлях до Царгороду був небезпечний. Скрізь на купців чатували вороги, ласі пограбувати їх. Треба було дуже остерігатись їх і бути сміливими та завзятими. Найбільш важко доводилось на порогах: Плисти не можна, бо каміння заважає, а на березі по хашах та по нетрях вороги чатують. Там човни витягали на берег. Невільники тягли їх або несли на плечах, а озброєна варта наготові йшла навколо.

Щасливо проминувши пороги, відпочивали на острові Хортиці й дякували богам за щасливу путь.

З М І С Т

<i>Розділ I.</i>	
ДОКНЯЖІ ЧАСИ	
Стародавнє життя	3
Слов'яни	3
Життя слов'ян	5
Слов'янська віра та звичаї	5
Слов'янські сусіди	8
Переміни в громадському житті	9
Київ	10
Новгород	11
Слов'янське військо	11

<i>Розділ II.</i>	
КНЯЖЕ ОПАНУВАННЯ	
Початок княжої влади	12
Початок державного життя	13
Порядкування державою	15
Найдавніші князі	16
Олег	16
Ігор	17
Ольга	19
Святослав	20

<i>Розділ III.</i>	
КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА	
Володимир	23
Польща (X стол.)	25
Володимирова держава	25
Християнство серед слов'ян	26
Володимиріві хрестини	26
Охрещення русинів р. 988	27

Боротьба з печенігами	29
Відокремлення Полоцька	30
Зв'язки між східними слов'янами	31
Колотнеча серед Володимирових синів	32
Ярославове князювання	33
Колотнеча між Ярославенками	36
Україна	37

Половці	38
Володимир Мономах	39
Занепад Київської держави	40
Московщина	42

<i>Розділ IV.</i>	
ГАЛИЦЬКА ДЕРЖАВА	
Будування Галицької держави	43
Татари	44
Татарщина	45
Король Данило	47
Юрій Львович та його нащадки	48

<i>Розділ V.</i>	
ЛИТОВСЬКЕ ПАНУВАННЯ	
Насування Литви	49
Ольгерд	50
Боротьба за Галичину	51
Литвинські порядки	52
Унія Литви з Польщею	53
Свидригайло й боротьба за рівність	55
Литвинські утиски	56
Повстання Михайла Глинського	57
Боротьба за волю в Галичині	58
Братства	58
Татарські напади на Україну	59
Дике поле	60
Початки козацтва	61

<i>Розділ VI.</i>	
ПОЛЬСЬКЕ ПАНУВАННЯ	
Люблінська унія (державна)	65
Польське опанування	66
Зміни в господарстві	67
Збільшення козацтва	68
Криштоф Косинський	69
Наливайко	70
Становище православної церкви в Польщі	73

Панські розкоші	75
Перші оборонці національної культури	75
Зміцнення братств	77
Гедеон Балабан	78
Церковна унія (Брестська)	79
Боротьба з унією	82
Самійло Кішка	84
Розквіт козацтва	85
Козацькі порядки	86
Козацькі походи	89
Польські переговори з козаками	92
Гетьман Петро Сагайдачний	93
Єлисей Плетеницький	95
Київське братство	96
Нова ієрархія	97
Друге гетьманування Сагайдачного	98
Перші заходи до єднання з Москвою	100
Повстання Жмайла та Куруківська згода	101
«Тарасова ніч»	102
Парламентська боротьба	104
Кієво-Могилянська колегія	105
Кодак	107
Павлюк	108
Острианин, Гуня та капітуляція на Старці-Дніпрі	109
Слобожанщина	111

Розділ VII.
ХМЕЛЬНИЧЧИНА

Повстання Хмельницького	112
Перший похід Хмельницького	114
Другий похід Хмельницького	118
Левенці	119
Новий лад на Україні	120
Третій похід Хмельницького	121
Молдавський та Жванецький походи	123
Спілка з Московщиною	124

Розділ VIII.
БОРІТЬБА ЗА УКРАЇНУ МІЖ МОСКВОЮ ТА ПОЛЬЩЕЮ

Боротьба з Польщею	125
Смерть Хмельницького	126
Виговський	127
Мартин Пушкар	128
Боротьба з Москвою	129
Юрій Хмельниченко	131
Сомко й Золотаренко	132
Брюховецький і поділ України	133
Тетера	134

Розділ IX.
БОРІТЬБА ЗА УКРАЇНУ МІЖ МОСКВОЮ, ПОЛЬЩЕЮ Й ТУРЕЧЧИНОЮ

Дорошенко	135
Гетьманування Брюховецького	136
Дорошенко й Брюховецький	137
Многогірський	138
Ханенко	139
Правобережжя під турками	140
Самойлович	141
Боротьба Дорошенка з Самойловичем	141
Боротьба турків з Москвою за Правобережжя	145
Правобережжя знов під Польщею	145

Розділ X.
МОСКОВСЬКО-ГЕТЬМАНСЬКЕ ПАНУВАННЯ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ. ПОЛЬСЬКЕ ПАНУВАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

Приєднання української церкви до московської	147
Кінець Самойловича	148
Іван Мазепа	148
Економічне становище на Україні за часів Мазепи	150
Народні розрухи	151
Розбрат Мазепи з Москвою	152
Спілка з шведами	154
Боротьба Мазепи з Петром I	156
Боротьба з Петром I після Мазепи	159
Московські утиски на Україні	160
«Малоросійська Коллегія»	164
Перше скасування гетьманства	165
Павло Полуботко	166
Безгетьманія	168
Данило Апостол	169
Базавлуцька Січ	171
Друге скасування гетьманства	171
Угорська Україна	172
Польське панування на Правобережжі	173
Гайдамаки	174
Верланове повстання	175
Гайдамащина	177
Друге безгетьманія	178
Олека Розумовський	180
Вибори гетьмана	181
Гетьманування Розумовського	183
Слобожанщина за часів гетьманів	185
Останнє скасування гетьманства	185

Розділ XI

**МОСКОВСЬКЕ ПАНУВАННЯ
НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ, ПОЛЬСЬКЕ — НА
ПРАВОБЕРЕЖЖІ Й АВСТРО-
ПОЛЬСЬКЕ — В ГАЛИЧИНІ ТА
БУКОВИНІ**

Рум'янцев та вибори в «Комісію Уложенія»	188
Культурне становище Лівобе- режної України за XVIII ст.	189
Чумацтво	192
Боротьба з унією в Польщі .	193
Коліївщина	194
Прилучення Галичини й Буко- вини до Австрії	196
Касування запорозьких віль- ностей	197
Зруйнування Запорозької Січі	198
Утікання запорожців під турка	199
Доля запорозьких земель . .	200
Недобитки запорожців у Росії, під турками та в Банаті . . .	201
Відміна українських порядків на московські	203
Гуртування Чорноморського ко- зацтва	204
Прилучення Правобережної Ук- раїни до Росії	205

Розділ XII.

**МОСКОВСЬКЕ ПАНУВАННЯ
НА УКРАЇНІ, АВСТРО-ПОЛЬСЬКЕ
В ГАЛИЧИНІ**

Початки національного відрод- ження Галичини	206
Московське панування	207
Бідування Чорноморського ко- зацтва	209
Кубанське козацтво	212
Початки національного відрод- ження російської України .	213
Мандрювання тогочасних січови- ків	215
Початки визвольного руху в Ро- сії й на Україні	217
Зруйнування Задунайської Січі	219
Миколаївський режим у Росії	221
1848 рік та його наслідки в Га- личині й Буковині	222
Скасування панщини, воля й реакція в Росії	225
«Народовство» й «Москвофіль- ство» в Галичині	227
80-і роки в Росії й Галичині .	228
90-і роки на російській Україні	230
90-і роки в Галичині	232
Перша російська революція . .	233
Друга російська революція . .	236
Післямова	243